

Razumkov
centre

**Hanns
Seidel
Stiftung**

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ ЯК АКТИВНИХ УЧАСНИКІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ: ЗАПИТИ, ВИКЛИКИ, МОЖЛИВОСТІ

Інформаційно-аналітичні матеріали
Центру Разумкова

Razumkov
centre

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ ЯК АКТИВНИХ УЧАСНИКІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ: ЗАПИТИ, ВИКЛИКИ, МОЖЛИВОСТІ

Інформаційно-аналітичні матеріали
Центру Разумкова

Інформаційно-аналітичні матеріали підготовлені Центром Разумкова в рамках проекту
«Громадянська освіта для ветеранів як активних учасників
суспільно-політичних процесів в Україні», який реалізується за підтримки
Представництва Фонду Ганнса Зайделя в Україні

Київ – 2024

ЗМІСТ

- 3 **ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ ЯК АКТИВНИХ УЧАСНИКІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ: ЗАПИТИ, ВИКЛИКИ, МОЖЛИВОСТІ**
(Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова)
- 4 Соціологічні аспекти суспільного запиту на громадянську освіту ветеранів
- 6 Досвід участі ветеранів війни проти росії у суспільно-політичних процесах в Україні 2014–2021 рр.: здобутки і виклики
- 8 Нормативно-правові та інституційні передумови, можливі напрями та перспективи створення системи громадянської освіти для ветеранів
- 13 Висновки та пропозиції
- 14 Таблиці та діаграми

Авторський колектив:

Ю. Якименко (президент Центру Разумкова, шеф-редактор),

М. Сунгуровський (директор військових програм Центру Разумкова, керівник проєкту),

М. Міщенко (заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова),

П. Стецюк (науковий консультант Центру Разумкова з правових питань),

І. Балуба (керівник експертної групи з питань фахової передвищої освіти Директорату фахової передвищої, вищої освіти МОН України).

У підготовці матеріалів брав участь інтерн Центру Разумкова М. Марцеляк

Усі фотоматеріали, вміщені в цьому виданні, взяті із власного фотоархіву та загальнодоступних джерел. У разі використання матеріалів, посилання на видання є обов'язковим.

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ ЯК АКТИВНИХ УЧАСНИКІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ: ЗАПИТИ, ВИКЛИКИ, МОЖЛИВОСТІ

(Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова)

Ветеранське середовище, формування якого отримало суттєвий кількісний і якісний поштовх у 2014 р. за рахунок входження до його лав ветеранів російсько-української війни, вже зараз перетворюється на багаточисельну соціальну групу і значно поповниться за рахунок демобілізованих військово-вслужбовців. Це вимагає суттєвих зусиль держави та суспільства з інтеграції цієї групи – з набутим воєнним досвідом, специфічними звичаями, травмами – до мирного укладу життя.

З огляду на життєвий шлях і досвід ветеранів, можна прогнозувати, що значна їх частина займатиме активну позицію в громадському та політичному житті України. Цьому сприяє наявність суттєвого суспільного запиту до участі ветеранів в політиці, що базується на високому рівні довіри суспільства до своїх захисників. Відповідні процеси відбуваються вже зараз – триває процес створення ветеранських громадських організацій, обговорюються можливості створення ветеранами політичних партій, цілком очікуваною буде участь ветеранів у виборчих процесах різних рівнів у якості кандидатів.

Адже після завершення війни проти російського агресора і скасування в Україні воєнного стану відбудеться відновлення функціонування політичної системи та усіх її інститутів у конституційно визначеному демократичному, публічному і конкурентному режимі. З огляду на завершення строків повноважень Президента України, Верховної Ради та органів місцевого самоврядування, розпочнеться підготовка до проведення, відповідно, президентських, парламентських та місцевих виборів. І ветеранська спільнота буде активним учасником усіх зазначених процесів.

Разом з тим, досвід участі ветеранів у політичних процесах 2014-2021 рр. засвідчив наявність низки проблем, у т. ч. недостатню теоретичну підготовку до реалізації набутих владних повноважень (зокрема, народних депутатів); нерозуміння демократичних норм і принципів роботи, перенесення в державно-політичне життя «силових» методів вирішення проблем; вразливість до маніпуляцій з боку більш досвідчених політичних лідерів і діячів та ін. Подекуди наслідками цього були конфліктні ситуації усередині влади та суспільства¹. Можна прогнозувати, що такого роду виклики будуть актуальними і в нинішній ситуації.

Одним із ефективних запобіжних засобів могло би стати створення можливостей для підготовки ветеранів до активної участі в суспільно-політичному житті шляхом отримання необхідних знань, компетенцій, вмінь і навичок – через громадянську освіту.

Проєкт Центру Разумкова «**Громадянська освіта для ветеранів як активних учасників суспільно-політичних процесів в Україні**», який реалізується за підтримки Представництва Фонду Ганнса Зайделя в Україні, має на меті привернення уваги відповідних владних інституцій, ветеранського середовища, організацій громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування, міжнародних партнерів, усіх зацікавлених суб'єктів до необхідності створення системи громадянської освіти для ветеранів, які повертаються і повернуться з війни, і виявлять бажання брати активну участь у суспільно-політичному житті України. Реалізація цієї мети вбачається стимулом для подальших зусиль у цьому напрямі за участю усіх зацікавлених сторін, та надання процесу цілеспрямованого, системного характеру.

¹ Докладніше див. с.6-7 цього видання.

I.

Соціологічні аспекти суспільного запиту на громадянську освіту ветеранів¹

ЗАПИТ СУСПІЛЬСТВА НА УЧАСТЬ ВІЙСЬКОВИХ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

Реальні загрози незалежності, суверенітету та територіальній цілісності України, які виникли з початком гібридної агресії росії проти України у 2014 р., сприяли зростанню рівня довіри до державних та суспільних інститутів, що забезпечують національну безпеку і оборону. Так, у вересні 2024 р. частка тих, хто довіряє Збройним силам України, зросла до 65% порівняно з 43% у грудні 2013 р. Одними з лідерів суспільної довіри стали також добровольчі батальйони та волонтерські організації, що утворилися як засоби самоорганізації суспільства у боротьбі проти агресора – станом на грудень 2015 р. довіряли добровольчим батальйонам 61% респондентів, волонтерам – 67%.

Після початку широкомасштабної російської агресії (станом на серпень 2022 р.) рівень довіри до ЗСУ зріс до 94% і упродовж трьох років війни тримається на рівні, що перевищує 90%. Це робить ЗСУ абсолютним лідером довіри серед усіх інститутів держави і суспільства. Високим залишається рівень довіри до добровольчих батальйонів – до 81%, до волонтерських організацій – до

84,5%. Позитивні баланси довіри суспільства мають й інші структури, що беруть участь в обороні держави – Національна гвардія України, Державна прикордонна служба, Служба безпеки України, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Національна поліція.

Високий рівень суспільної довіри до цих інституцій є передумовою довіри громадян до їх представників, які беруть чи брали участь у захисті країни від російських загарбників. Про це свідчать, зокрема, відповіді громадян на питання щодо їх переваг відносно політичних партій, що братимуть участь у майбутніх виборах. Так, у вересні 2023 р. відповідаючи на питання: *«Якщо вибори відбудуться, Ви скоріше будете голосувати за наявні політичні партії, чи обиратимете з новостворених політичних сил (якщо такі будуть)?»*, лише 14% громадян відповіли, що будуть голосувати за наявні політичні партії (серед військових ця частка становить 15%). Натомість новим політичним силам віддають перевагу 24% громадян (серед військових – 22%).

Водночас, станом на вересень 2024 р., лише 54% громадян (серед військових – 49%) не бачили серед наявних політичних сил ті, яким можна було б довірити владу в

¹ Досліджувалися запити громадян щодо участі військових у громадському і політичному житті, а також запити і готовність самих військових до такої участі, їх зацікавленість у політичній освіті. Використані результати двох соціологічних опитувань, що проводилися соціологічною службою Центру Разумкова у вересні 2023 р. і у вересні 2024 р.

Опитування методом face-to-face проводилися на територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії, за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статево-віковими квотами). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилося опитування, станом на початок 2022 р. (за віком, статтю, типом поселення).

Під час обох опитувань було опитано по 2 016 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Опитування проводилися в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Рафт в Україні. Зміст опитувань є винятковою відповідальністю Рафт та його партнерів і не обов'язково відображає погляди Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) або уряду США.

Під час аналізу цих опитувань здійснювалося порівняння відповідей військових, що потрапили до вибірки опитування, із відповідями, отриманими по всьому масиву респондентів. До категорії «військові» були включені респонденти, які на час проведення опитування належали до Збройних сил України, територіальної оборони, Національної гвардії України, Прикордонних військ, добровольчих загонів. Незважаючи на невеликий обсяг підвбірок респондентів, віднесених до цієї категорії (57 осіб в опитуванні, проведеному у 2023 р., і 55 осіб – в опитуванні, проведеному у 2024 р.), вони є достатніми, щоб здійснювати статистичний аналіз відповідей і порівнювати з іншими групами респондентів та відповідями по масиву опитаних загалом).

Результати опитувань в таблицях та діаграмах представлені на с. 14 цього видання.

повоєнний період. А відповідаючи на запитання: «З якого середовища може з'явитися політична сила, якій би Ви могли довірити владу у повоєнний період?», – найбільша частка громадян (52%, серед самих військових ця частка складала 76%) назвали середовище військових. Другим, за кількістю відповідей, як у 2023 р., так і 2024 р., як серед громадян в цілому, так і серед військових, було волонтерське середовище.

Таким чином, можна констатувати наявність в суспільстві запиту на оновлення складу політичних партій, що претендуватимуть на представництво у владі. Суспільні настрої дають підстави для прогнозів, що партії, пов'язані з ветеранським і волонтерським середовищами можуть отримати підтримку значної частки населення, а також самих ветеранів, військових і членів їх сімей.

Крім того, переважна більшість громадян (75%) вважають, що в сучасних умовах в Україні військово-патріотичне виховання має бути обов'язковою складовою громадянської освіти. Практично стільки ж (74%) згодні з тим, що до організації та здійснення програм, проектів та заходів з громадянської освіти мають залучатися ветерани війни проти російського агресора. Це також свідчить про зацікавленість суспільства в участі ветеранів у громадсько-політичному житті.

ГОТОВНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ДО УЧАСТІ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ, КОМПЕТЕНТНІСТЬ У ПОЛІТИЦІ, ЇХ ЗАПИТ НА ПОЛІТИЧНУ ОСВІТУ

Результати опитування, проведеного соціологічною у вересні 2023 р., свідчать, що рівень інтересу військових до політики є вищим, ніж загалом серед дорослого населення. Так, тією чи іншою мірою цікавляться політикою 76% військових і 62% учасників опитування загалом.

Військові значно частіше, ніж громадяни загалом, відповідають, що залучені до активної громадської діяльності – відповідно, 47% і 18%. Також частіше вони відповідають, що готові об'єднуватися з іншими громадянами у громадські організації для захисту своїх прав та інтересів – відповідно, 60% і 44%. Вища громадянська активність військових проявляється і в вищому рівні участі у виборах – 64% опитаних військових відповідають, що практично завжди беруть участь у виборах (загальнонаціональних і місцевих), тоді як серед громадян загалом – 50%.

За результатами досліджень, військово-вслужбовці, за їх власними самооцінками, є більш компетентними у політичному житті. Відповідаючи на запитання: «Як часто Вам здається, що Ви не можете зрозуміти, що відбувається в українській політиці?», – лише 15% військових відповідають, що це відбувається часто або дуже часто, тоді як серед опитаних загалом – 33%. 51% військових відповідають, що цього або не відбувається ніколи, або трапляється рідко, а серед опитаних загалом – лише 26%. Разом з тим, відповіді військових стосовно того, наскільки їм важко чи легко визначити власну позицію з політичних проблем, статистично значуще не відрізняються від відповідей всіх респондентів. Так, зазначають, що власну позицію їм визначити легко або дуже легко, відповідно, 29,5% і 22%, іноді важко, іноді легко – відповідно, 56% і 48%, важко або дуже важко – відповідно, 13% і 23%.

Військові частіше, ніж громадяни загалом, намагаються отримати інформацію про одну і ту саму політичну подію з різних джерел для порівняння різних оцінок цієї події (зазначають, що чинять так у більшості випадків або часто 70% військових і 55% громадян загалом).

55% військових хотіли б краще розбиратися в політиці (що статистично значуще не відрізняється від показників по всьому масиву опитаних – 49,5%). Військові частіше, ніж громадяни загалом, відповідають, що усі громадяни України повинні мати необхідний мінімум знань про політичну систему та політику в цілому, щоб ефективно користуватися своїми конституційними правами і свободами, та гарантовані державою можливості отримання цих знань (відповідно, 94,5% і 82%).

43% військових готові брати участь у безкоштовних програмах політичної освіти для громадян (що статистично значуще не відрізняється від частки серед громадян загалом – 31%).

Таким чином, дані соціологічних досліджень засвідчують: наявність суспільного запиту на участь військових, ветеранів у громадсько-політичному житті; готовність значної частини військових до громадсько-політичної активності; відносно вищий, ніж серед громадян в цілому, рівень компетентності в політиці та наявність прагнення до його підвищення.

II.

Досвід участі ветеранів війни проти росії у суспільно-політичних процесах в Україні 2014–2021 рр.: здобутки і виклики

Для України, як і для багатьох держав, які в той чи інший спосіб брали участь у збройних конфліктах, важливим питанням є і залишається реінтеграція колишніх комбатантів у суспільне життя. Для цього, з урахуванням соціально-політичної та економічної специфіки країн, розробляються спеціальні програми реабілітації учасників бойових дій, надання їм можливостей активно залучитися до цивільної діяльності¹.

Російська агресія проти України, яка розпочалася 20 лютого 2014 р., спричинила масовий спротив українського суспільства. Його учасниками стали як військові, які перебували у лавах ЗСУ та інших структурах сектору безпеки, так і цивільні громадяни — які вступали у добровольчі батальйони — форму військової самоорганізації суспільства. Пізніше, до початку повномасштабного вторгнення РФ, декілька хвиль часткової мобілізації поступово збільшували кількість учасників — збройного опору російському загарбнику — станом на 1 липня 2021 р. в Україні нараховувалося 423 076 учасників АТО-ООС².

Протягом 2014–2015 рр. в суспільній свідомості українців відбулися значні зміни: суттєво зріс рівень патріотизму громадян, змінилися їх зовнішньополітичні орієнтації — зросла підтримка західного вектору зовнішньої та безпекової політики (набуття членства в НАТО), значно посилилося негативне ставлення до росії та її керівництва. Ці зміни відбилися на політичних симпатіях громадян щодо політичних партій і, відповідно, на результатах їх власної участі в парламентських виборах.

Громадяни, які брали участь у захисті України, стали активними учасниками

політичних процесів того часу, що вплинуло і на діяльність органів влади та самоврядування. Зокрема, в парламентських виборах 2014 р., за партійними списками виборчий бар'єр подолали шість політичних сил. У списках п'яти з них — «Народного фронту», «Блоку Петра Порошенка», ВО «Батьківщина», Об'єднання «Самопоміч» та Радикальної партії О. Ляшка — були й учасники АТО. Загалом у Верховній Раді їх нараховувалося близько 30.

Залучення партіями до виборчих списків представників добровольчого та волонтерського рухів та їх обрання до Парламенту, з одного боку, мало позитивний ефект. Завдання протидії агресору, необхідності врегулювання конфлікту на Донбасі, повернення Криму, підтримка українських військових — стали пріоритетними в діяльності владних інститутів загалом, та парламентських партій зокрема.

З іншого боку, це також стало однією з причин посилення конфліктності в парламентській діяльності та певного зниження професійного рівня депутатського корпусу³. Зважаючи на те, що депутати-ветерани були «розпорошені» по окремих фракціях і перебували під впливом їх керівництва, а деякі — самі були лідерами політичних і громадських структур, вони не створили спільної «платформи» для обстоювання спільних інтересів захисників України питань національної безпеки. Залучення учасників опору російській агресії у громадсько-політичне життя також супроводжувалося певною «мілітаризацією» останнього. Передусім, це стосувалося створення певними політичними партіями воєнізованих формувань чи залучення до політичної боротьби своїх представників-

¹ Див., наприклад: «Реінтеграція ветеранів — світовий та український досвід», <https://www.prostir.ua/m/?id=207406>; «Від воїнів до цивільних: шлях реінтеграції ветеранів в Україні», <https://legal100.org.ua/vid-voiniv-do-cyvilnyh-shlyah-reintegracziyi-veteraniv-v-ukrayini>.

² Антитерористична операція (АТО) з 30 квітня 2018 р. була переформатована в операцію Об'єднаних Сил (ООС). «Свіжа статистика щодо кількості учасників АТО/ООС станом на 2021 рік». — Юридична сотня, <https://legal100.org.ua/svizha-statistika-shhodo-kilkosti-uchasnikiv-ato-oos-standovi-na-2021-rik/>.

³ Більш загальною причиною цього було значне оновлення депутатського корпусу — 236 з 422 обраних депутатів були обрані вперше. Див.: Центр Разумкова, https://razumkov.org.ua/uploads/article/2014-2015_Pidsumky.pdf, с. 8.

учасників АТО. На жаль, спостерігалися прецеденти участі озброєних представників політичних партій та їх воєнізованих структур у конфліктах політичного та економічного характеру, що в кількох випадках призвело до людських жертв⁴.

Активна участь ветеранів АТО/ООС, волонтерів, активістів, у громадській активності – антикорупційній діяльності, захисті довкілля, боротьбі проти незаконних забудов – призвела до почастишання нападів на них. При цьому в деяких випадках йшлося про участь у таких нападах самих ветеранів. Так у 2018-2019 рр. частими були повідомлення про участь колишніх бійців у спробах рейдерських захоплень власності – як на боці нападників, так і у ролі захисників⁵. У деяких випадках окремі учасники АТО-ООС, у т. ч. народні депутати України, ставали об'єктами кримінальних переслідувань з боку відповідних державних органів за звинуваченнями у вчиненні тяжких злочинів⁶.

У парламентських виборах 2019 р. політичні партії, які акцентували увагу на залученні учасників АТО-ООС, не змогли реально консолідувати зусилля. У підсумку жодна з них не потрапила до складу Парламенту за партійними списками. За результатами виборів 2019 р. представництво ветеранів опору російському агресору у Верховній Раді помітно зменшилося.

В цілому участь ветеранів опору російській агресії у громадсько-політичному житті України мала позитивний ефект. Адже, за свідченням досліджень Центру Разумкова, цю категорію громадян характеризували такі якості: як сильно виражена національна та громадянська ідентичність, ціннісне ставлення до своєї країни, активний характер патріотизму, проєвропейські, демократичні та політичні орієнтації, непримиренність до країни-агресора⁷.

Відповідно, громадсько-політична активність цієї категорії громадян була спрямована на забезпечення гарантій незворотності задекларованого шляху України – продовження реформ, необхідних для європейської інтеграції, безкомпромісного опору агресору, продовження боротьби за відновлення територіальної цілісності України, практичній реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Масові акції та інші громадсько-політичні заходи за участю ветеранів в період 2014-2021 рр., були важливим чинником, який не допускав перетину владними структурами певних «червоних ліній» у захисті національних інтересів⁸.

Отже, в майбутньому має бути збережений позитивний досвід участі ветеранів у громадсько-політичному житті, і водночас мають бути враховані уроки, які українське ветеранське середовище, політикум, влада та суспільство в цілому, отримали у 2014-2021 рр. Наразі ж переважна більшість програм з інтеграції ветеранів війни в цивільне життя, спрямовані на їх психологічну та фізичну реабілітацію, надання послуг з відновлення або отримання нових професійних знань і навичок. Попри величезну важливість цих зусиль, дотепер недостатньо розвинутим – попри суспільний запит і певний попит з боку самих ветеранів, – залишається напрям інтеграції ветеранів у громадсько-політичне життя України.

Крім того, багато ветеранів війни мають вищу економічну, політологічну, юридичну, технічну освіту, до та під час війни брали участь у роботі центральних, місцевих органів державної влади та органах місцевого самоврядування. Використання їх досвіду, патріотизму, разом з державницьким баченням потреб і шляхів розвитку України, загартованими на полях битв, мали б стати суттєвим внеском у реформування України та патріотичне виховання населення.

⁴ «Україна – 2015-2016: випробування реформами». – Центр Разумкова, с.14-15, https://razumkov.org.ua/uploads/article/2015-2016_Pidsumky.pdf; Орлов Ю. В. «Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри», сс. 181-199, <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0574ad96-4bdd-4d82-a006-5684cc4b0442/content>.

⁵ Посилання 4, «Україна 2015-2016 ...», с. 49-50.

⁶ «Україна – 2018: обережний оптимізм у турбулентний час». – Центр Разумкова, с. 23-24, https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Pidsumky_2018.pdf.

⁷ Докладніше див.: «Особливості ідентичності громадян, причетних до збройного опору російській агресії». – Центр Разумкова, «Національна безпека і оборона», № 3-4, 2016, с. 105-112, https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf.

⁸ Див. наприклад: «Марш ветеранів», <https://www.radiosvoboda.org/a/news-marsh-veteraniv/30126716.html>; «Молодь, яка змінює країну», <https://www.facebook.com/rok.org.ua/>.

III.

Нормативно-правові та інституційні передумови, можливі напрями та перспективи створення системи громадянської освіти для ветеранів

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Громадянська освіта охоплює широкий спектр різнопланових напрямів, що визначає певну особливість щодо спроможностей організації та проведення відповідної освітньої діяльності.

На сьогодні чи не єдиним законодавчим актом, що виокремлює громадянську освіту у самостійний напрям державної політики, є Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»¹. Сфера утвердження української національної та громадянської ідентичності розглядається як складова забезпечення національної безпеки України.

Відповідно до зазначеного Закону, громадянська освіта має формувати та розвивати громадянські компетентності на основі загальнолюдських цінностей і суспільно-державних (національних) цінностей України та охоплювати усі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також усі складники освіти, усі рівні освіти та всі вікові групи громадян (ст. 11).

Законом передбачена можливість утворення Кабінетом Міністрів України Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності як інструмента контролю, координації та удосконалення діяльності, законодавчої ініціативи (ст. 15). Можливість утворення Координаційних рад передбачена також на рівні Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування.

В контексті практичної діяльності важливою є норма Закону, що визначає повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності (ст. 16). Зокрема:

- ✓ забезпечення реалізації відповідної державної політики;
- ✓ розроблення, затвердження та реалізація відповідних регіональних та місцевих програм;
- ✓ забезпечення формування, оптимізації та розвитку відповідної інфраструктури;
- ✓ сприяння створенню та діяльності закладів сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності, забезпечення діяльності таких закладів, що належать до комунальної форми власності;
- ✓ сприяння реалізації проєктів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Для реалізації зазначеної діяльності органи державної влади, органи місцевого самоврядування під час формування відповідних бюджетів мають передбачати видатки на реалізацію відповідних державних, регіональних і місцевих програм. Система, що пропонується Законом, є цілісною і передбачає наявність усіх необхідних механізмів для її імплементації.

¹ Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». – Верховна Рада України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>.

Сфері освіти відводиться пріоритетна роль в системі української національної та громадянської ідентичності, з урахуванням інституційної спроможності, охоплення населення, змістового наповнення, системності та послідовності щодо формування та розвитку необхідних компетентностей².

На доповнення, важливо зазначити, що постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2024 р. № 851 затверджено Державний стандарт профільної середньої освіти, який набуває чинності у 2027 р.³ Серед іншого, Стандарт визначає формування та розвиток громадянських компетентностей на основі загальнолюдських цінностей і суспільно-державних (національних) цінностей України, як один із основних ціннісних орієнтирів профільної середньої освіти.

Разом з тим, освітнє законодавство в частині важливого складника системи освіти – освіти дорослих – не враховує його актуальність, що суттєво зросла за роки повномасштабної війни, а також реалії та перспективи відбудови, відновлення і розвитку країни в усіх сферах, демографічної ситуації тощо.

Зазначимо, що опис системи освіти дорослих, що міститься у ст. 18 Закону України «Про освіту»⁴ не відповідає її сучасному стану і структурі, складники системи містять виключно професійно орієнтовані складові, але не містять суспільно важливих напрямів, актуальних вже сьогодні.

На жаль, Законопроект «Про освіту дорослих» (7039), що ухвалений Верховною Радою України в першому читанні і який мав би осучаснити законодавче забезпечення освіти дорослих, дати поштовх її розвитку, тривалий час перебуває на етапі підготовки до другого читання. Спостерігаємо, що окремі його норми в тому чи іншому вигляді реалізуються в інших законопроектах або увійшли до складу вже ухвалених законів, що вимагає їх перегляду та взаємоузгодження в рамках правового поля України, що динамічно змінюється.

² Докладніше про систему громадянської освіти в Україні та проблеми її становлення див.: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf>.

³ Постанова «Про затвердження Державного стандарту профільної середньої освіти». – Верховна Рада України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text>.

⁴ Закон «Про освіту». – Верховна Рада України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

⁵ Основні освітні статистичні дані. – Інститут освітньої аналітики, <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitchna-diyalnist/osnovni-cyfr-y-osvity/>.

ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВИТИ ВЕТЕРАНІВ

Серед суб'єктів, спроможних якісно надавати освітні послуги з громадянської освіти варто виокремити:

- ✓ заклади формальної освіти (зклади вищої, фахової передвищої, післядипломної освіти);
- ✓ громадські об'єднання, що спеціалізуються на освітніх послугах з неформальної освіти;
- ✓ освітні онлайн-платформи;
- ✓ міжнародні проекти.

Зклади формальної освіти

Зклади формальної освіти є вкрай привабливими осередками для організації та проведення громадянської освіти серед ветеранів. Беззаперечними перевагами цих інституцій є: розгалужена мережа закладів освіти в усіх регіонах (332 заклади вищої освіти, 740 закладів фахової передвищої освіти⁵), кадрове забезпечення, досвід освітньої діяльності.

Крім реалізації освітніх програм за відповідними спеціальностями (Політологія, Історія та археологія, Соціологія, Публічне управління та адміністрування, Право, Міжнародне право, окремі спеціальності галузі знань) заклади формальної освіти можуть реалізовувати освітні програми і неформальної освіти.

Можливість швидкої адаптації таких програм до суспільних потреб роблять ці інституції ключовими в реалізації програм громадянської освіти різного спрямування серед цільової аудиторії ветеранів.

Ці інституції є тим «природнім» середовищем, в якому може й повинна здійснюватися відповідна робота. Статистичні дані, отримані

за останній час, засвідчують збільшення контингенту ветеранів серед здобувачів освіти. Через об'єктивні та суб'єктивні фактори у ветеранів з'являється потреба змінити сферу професійної діяльності, що вимагає, як правило, опанування нової спеціальності чи професії. Демобілізовані військовослужбовці звертаються до закладів професійної освіти, коледжів, університетів.

За даними Єдиної державної електронної бази з питань освіти, у період 2021-2023 рр. для здобуття фахової передвищої та вищої освіти до закладів освіти зараховано понад 12 тис. ветеранів війни (таблиця «Здобувачі фахової передвищої, вищої освіти з числа ветеранів»).

Здобуття формальної освіти на певному рівні вищої освіти за певною спеціальністю, з одного боку, має певні недоліки, зумовлені граничним обсягом освітньої програми та її освітніх компонентів, послідовністю їх викладання, можливо, певною заформалізованістю процесу. Зокрема, обсяг і рівень викладання суспільних наук, які відіграють ключову роль у формуванні та розвитку громадянських компетентностей, можуть суттєво відрізнитися, залежно від профілю та інших особливостей різних ВНЗ.

З іншого боку, є переваги, адже в закладі освіти збирається спільнота ветеранів, а це є можливістю та передумовою цілеспрямованої діяльності. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту», освітня програма містить вибіркового освітній блок, який може бути сформований згідно з потребами здобувачів, а останні зміни до цього Закону дають

можливість сформувати реальну індивідуальну освітню траєкторію для кожного студента.

Відправною точкою в цих процесах — як в бік розвитку, так і в бік «формального виконання роботи» — є мотивація здобувачів, педагогічних і науково-педагогічних працівників та закладу освіти в цілому, або її відсутність. І тут, очевидно, ми матимемо усю палітру прикладів, залежно від того чи іншого університету чи коледжу.

Центри ветеранського розвитку

Варто зазначити також про цілеспрямовану роботу закладів вищої освіти з ветеранами. Зокрема, на виконання кроку 243 Плану пріоритетних дій уряду на 2023 р., затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України № 221-р від 14 березня 2023 р.⁶, згідно зі спільним наказом Міністерства у справах ветеранів України, Міністерства освіти і науки України № 113/624 від 23 травня 2023 р., з 15 червня 2023 р. запроваджено чотири пілотні проекти зі створення Центрів ветеранського розвитку у таких містах як: Львів, Вінниця, Дніпро та Миколаїв, на базі: на базі Національного університету «Львівська політехніка», Вінницького національного технічного університету, Університету митної справи та фінансів і Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Станом на кінець жовтня 2024 р. Міністерством у справах ветеранів України на договірній двосторонній основі започатковано Центри ветеранського розвитку у

ЗДОБУВАЧІ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ, ВИЩОЇ ОСВІТИ З ЧИСЛА ВЕТЕРАНІВ					
Складники системи освіти	Загальна чисельність здобувачів із числа ветеранів	Ступені освіти	У тому числі:		
			За роками вступу		
			2021 р.	2022 р.	2023 р.
Фахова передвища освіта	365	Фаховий молодший бакалавр	123	91	151
Вища освіта	11 853	Молодший бакалавр	6	11	2
		Бакалавр	3 211	2 724	3 618
		Магістр	9	20	2 252
		Загалом	3 226	2 755	5 872
Усього	12 218		3 339	2 866	6 023

⁶ Закон «Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік». – Верховна Рада України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2023-%D1%80#n13>.

22 закладах вищої освіти, якими охоплено майже всі регіони країни. Центри функціонують у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Черкаській обл. і в м. Київ⁷.

Основним завдання центрів є пілотування системи переходу від військової служби до цивільного життя, здійснення соціальної та професійної адаптації ветеранів війни та членів їх сімей, зокрема, шляхом надання необхідних консультативних та освітніх послуг: підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Основними напрямками роботи центрів є:

- ✓ соціально-психологічний супровід та надання правової допомоги ветеранам війни та членам їхніх сімей;
- ✓ проведення профорієнтаційної роботи;
- ✓ формування індивідуальних освітніх траєкторій;
- ✓ надання освітніх послуг, відповідно до професійних потреб та особистісних інтересів;
- ✓ сприяння працевлаштуванню;
- ✓ інші послуги.

Центри проводять успішну діяльність і здійснюють актуальні заходи. Зокрема, Центр ветеранського розвитку Національного університету «Львівська політехніка»⁸, Сумського державного університету⁹, інших закладів вищої освіти, надають послуги підтримки ментального здоров'я ветеранів і членів їх сімей, фізичної реабілітації, проводять круглі столи із залученням здобувачів

освіти, міжнародних партнерів з актуальних питань сучасності.

Зважаючи на викладене, заклади освіти є певною мірою «уніфікованим середовищем» для освітньої чи просвітницької роботи серед ветеранської спільноти, оскільки можуть реалізовувати освітні програми неформальної освіти, створювати освітні онлайн-платформи або розробляти для них програми, бути учасниками міжнародних проєктів.

Осередки освіти дорослих

Іншими інституціями, що можуть бути долучені до реалізації заходів із громадянської освіти ветеранів, є осередки освіти дорослих, що об'єднані в Українську асоціацію освіти дорослих. Асоціація нараховує 49 членів – юридичних осіб, що представлені громадськими об'єднаннями, які реалізують освітні проєкти національного та регіонального рівнів серед дорослого населення¹⁰. Перевагою таких інституцій є їх присутність безпосередньо в громадах і, відповідно, підтримка з боку громад.

Серед цієї групи, варто згадати окремо про тих, що представляють міста, які набули статусу членства у Глобальній мережі міст ЮНЕСКО, що навчаються. Набуття статусу міста, що навчається, є свідченням прогресу в розвитку політики навчання впродовж життя. На сьогодні звання «Місто, що навчається» мають 9 українських міст: Київ, Мелітополь, Нетішин, Нікополь, Ново-яворівськ, Полтава, Суми, Тернопіль.

Зазначений статус свідчить про активну та успішну роботу центрів освіти дорослих, які провадять практичну та освітню діяльність також серед ветеранів і членів їх сімей. Зокрема, Центр освіти дорослих м. Нікополь систематично проводить заходи, спрямовані на психологічну підтримку членів родин

⁷ Центри ветеранського розвитку – Міністерство у справах ветеранів України, <https://mva.gov.ua/veteranam/tsentri-veteranskogo-rozvitku>.

⁸ Центр Ветеранського розвитку. – Національний університет «Львівська політехніка», <https://lpnu.ua/tsvr>.

⁹ Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, <https://sspu.edu.ua/universytet/bezbariarnyi-prostir/tsentr-rozvytku-veteraniv>.

¹⁰ Члени УАОД. – Громадська спілка «Українська асоціація освіти дорослих», <https://uaod.org.ua/chleniuaod/chleni-uaod-yuridichni-osobi>.

ветеранів¹¹, Центр освіти дорослих «Перший» м. Мелітополь, реалізує проєкт «Реінтеграція ветеранів та ветеранок війни через створення освітніх можливостей»¹² тощо.

Такі центри створюються в тих громадах, які розуміють важливість освіти впродовж життя та цього напрямку роботи, планують відповідну діяльність, створюють необхідні умови, надають їм підтримку.

Перепоною на шляху становлення та розвитку таких центрів є, передусім, відсутність чітко визначеного законодавчого поля, яке робило б діяльність таких центрів не лише ініціативою громад, а частиною державної політики у сфері освіти дорослих. Іншою проблемою, звичайно, є різні спроможності громад розробляти відповідні програми, їх реалізовувати та підтримувати. В цьому питанні також важливим є наявність механізмів державної підтримки процесів децентралізації.

Освітні онлайн-платформи

До проєкту реалізації громадянської освіти у ветеранському середовищі мають бути залучені також різноманітні освітні платформи, що пропонують онлайн-курси, в т. ч. з громадянської освіти, спрямовані на дітей, підлітків і молодь.

До прикладу, Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін пропонує інтерактивний курс громадянської освіти¹³. Широку палітру курсів громадянської освіти пропонує Перша дистанційна

платформа громадянської освіти від Відкритого Університету Майдану¹⁴, українська безоплатна платформа онлайн-освіти Prometheus¹⁵, освітня платформа EdEra¹⁶ та інші.

Можливість набуття певних соціальних навичок, знань про політичні процеси на різних рівнях самостійно (в онлайн-форматі), в зручний час та в зручному темпі, є безперечною перевагою освітніх онлайн-платформ серед інших надавачів освітніх послуг.

Роль міжнародної співпраці

Особливої уваги заслуговують проєкти за підтримки міжнародних партнерів. Зокрема, за підтримки DVV International реалізується проєкт з питань реінтеграції ветеранів та ветеранок через освітні можливості (за активною участю центрів освіти дорослих), проєкт вивчення проблем використання історії у пропаганді¹⁷; IREX реалізує програму реінтеграції ветеранів України, програму Національна ідентичність України через молодь (Єднання)¹⁸; USAID реалізує Програму секторальної підтримки громадянського суспільства в Україні, проєкт «Трансформація комунікацій» тощо¹⁹.

Особливістю таких проєктів є не лише розроблення певних програм, але й формування кола надавачів відповідних освітніх послуг, використання міжнародного досвіду з того чи іншого питання, проведення досліджень і проєктування своєї роботи на перспективу за результатами таких досліджень.

¹¹ Центр освіти дорослих м. Нікополь, https://www.facebook.com/osvitadorosluhnikopol/?locale=uk_UA.

¹² Реінтеграція ветеранів та ветеранок війни через створення освітніх можливостей. – Центр освіти дорослих «Перший», <https://pershyi.org.ua/reintegracija-veteraniv-ta-veteranok-vijni-cherez-stvorennja-osvitnih-mozhливостей/>.

¹³ Асоціація «Нова Доба», <https://citizen.in.ua/index.php>.

¹⁴ ВУМ online, <https://vumonline.ua/courses/>.

¹⁵ Prometheus, <https://prometheus.org.ua/courses-catalog>.

¹⁶ EdEra, https://ed-era.com/?s=%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0&id=904&post_type=courses.

¹⁷ DVV International, <https://www.dvv-international.org.ua/uk/ukrajina/proekti/2024>.

¹⁸ IREX, <https://www.irex.org/region/europe-eurasia/ukraine>.

¹⁹ Демократія, права людини та врядування. – United States Agency for International Development, <https://www.usaid.gov/uk/ukraine/democracy-human-rights-and-governance/>.

Висновки та пропозиції

Україна має інституційну спроможність здійснювати системну освітню й просвітницьку діяльність у сфері громадянської освіти, цільовою аудиторією якої є ветерани. Маємо когорту ефективних інституцій, які мають досвід відповідної діяльності, мотивацію, історію успішних проєктів.

Значну роль в інтеграції ветеранів у життєдіяльність суспільства відіграють суб'єкти локального рівня – громадські, особливо – ветеранські, організації та об'єднання – реалізуючи проєкти з надання ветеранам освітніх послуг (у т. ч. політичної освіти), за підтримки громад та іноземних донорів.

Залучення до цієї роботи якомога ширшого кола учасників, сприятиме розвитку нашого суспільства на засадах загальнолюдських та національних цінностей, ефективній участі ветеранів у суспільно-політичних процесах, у т. ч. їх представництву та діяльності в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Така робота потребує напрацювання єдиних підходів, координації діяльності та ресурсного забезпечення (планування та розроблення відповідних програм, що забезпечені фінансуванням). Законодавче підґрунтя дозволяє провадити відповідну діяльність, проте осучаснення законодавства в частині освіти дорослих, на наш погляд, могло б дати суттєвий поштовх розвитку відповідних ініціатив на рівні місцевих органів влади та громад, а також їх забезпеченню та підтримці. Створення координаційних рад різних рівнів сприяло б ефективності реалізації політики та використання обмежених ресурсів.

Пропозиції щодо подальшої роботи з метою реалізації проєкту

1. Доопрацювання Верховною Радою України та ухвалення Закону «Про освіту дорослих» потрібно розглядати як завершальний етап формування законодавчої основи, для забезпечення ефективної діяльності у сфері громадянської освіти. Ухвалення закону сприятиме розробленню та реалізації на регіональному рівні та на рівні громад відповідних програм, забезпечених необхідними ресурсами.

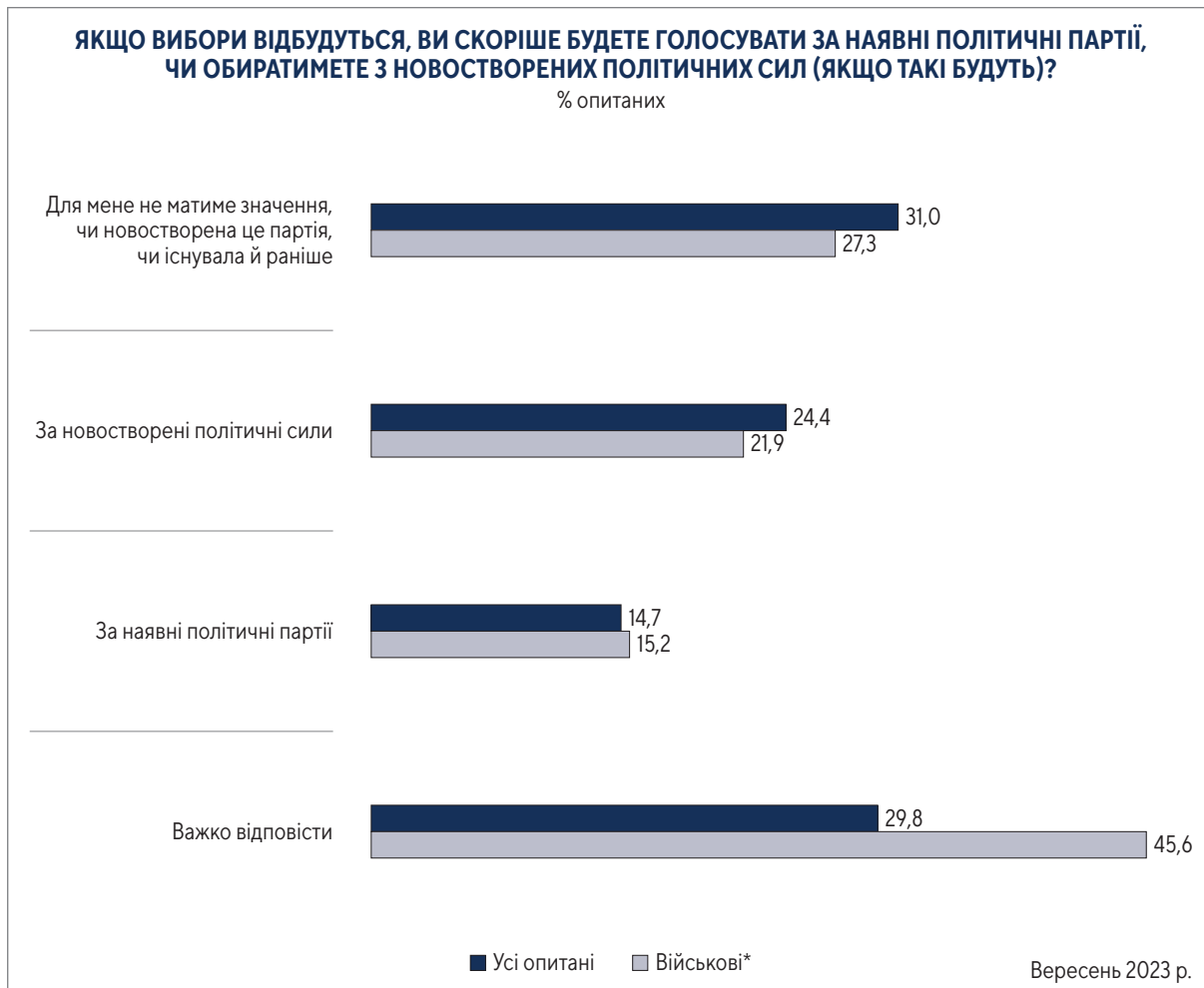
2. Особливу увагу слід приділити розвитку спроможностей з надання ветеранам освітніх послуг на регіональному рівні. Ця діяльність має відбуватися разом і в координації з процесами поглиблення децентралізації, підвищення інституційних і фінансових спроможностей громад.

3. Вкрай важливим є створення і започаткування діяльності Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності, а також відповідних структур на регіональному, і за потреби – місцевому рівнях, для забезпечення координації діяльності зацікавлених учасників, планування і контролю. Бажаним є виокремлення громадянської освіти в окремий напрям роботи таких координаційних рад.

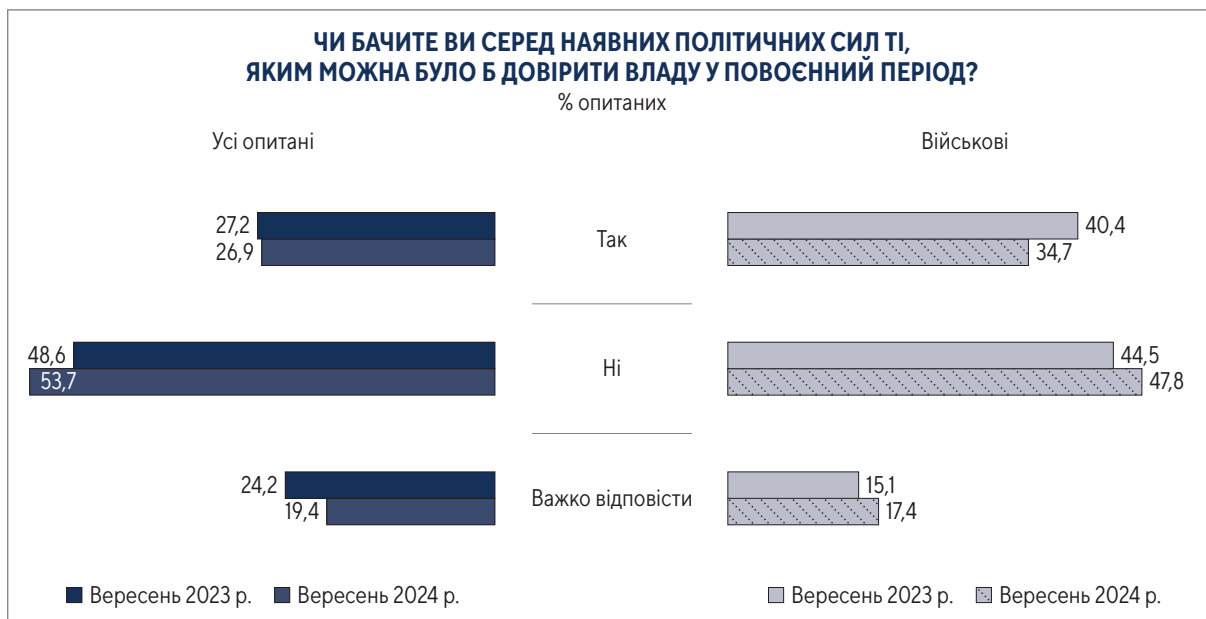
4. З огляду на «політичну чутливість» і певну «делікатність» питання політичної освіти, яке є складовою громадянської освіти, доцільно було б виокремити в окремий піднапрямок з напрацюванням унікальної стратегії, постійно діючих проєктів і програм, інших необхідних елементів. Центром організації та провадження відповідної діяльності, можливо, варто розглянути Верховну Раду України як місце діяльності всіх політичних гравців країни, за активного долучення наукових установ. Авторитетність такої інституції сприяла б залученню до такої роботи широкого кола політичних партій та громадських об'єднань, сферою діяльності яких є політика.

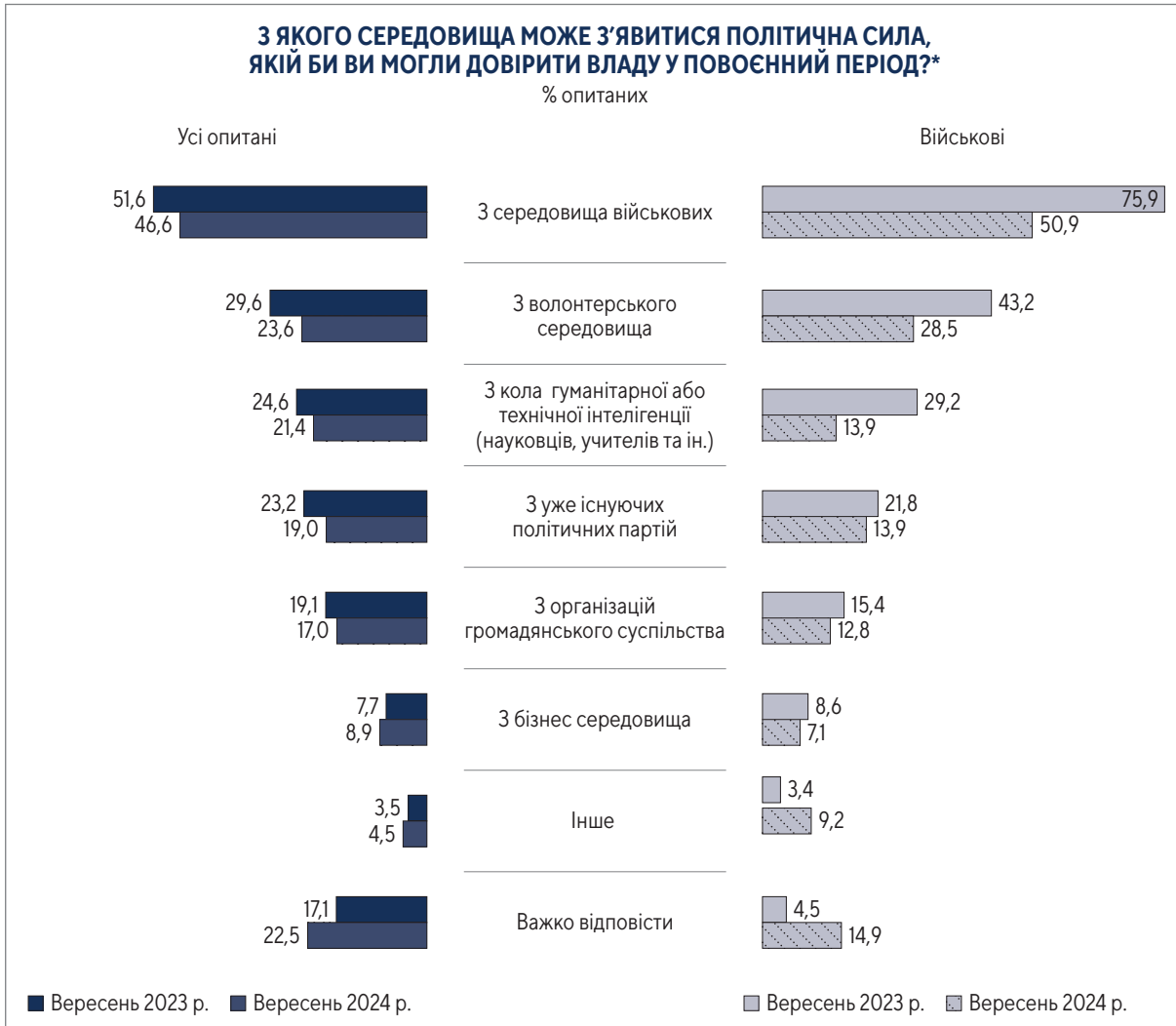
5. Україна має самостійно ініціювати, розробляти та реалізовувати проєкти у сфері громадянської та передусім – політичної освіти. Реалізація таких проєктів на національному та регіональних рівнях має бути постійною та системною, повинна формувати готовність громадян до політичної діяльності, якісний склад політичної еліти, забезпечувати перебіг політичного життя в межах законодавчого поля.

6. Успішність будь-якого проєкту залежить від його забезпечення ресурсами в необхідному обсязі. Тому, розроблення різних реальних моделей фінансування проєктів, варто розглядати як визначальний фактор досягнення очікуваних результатів.

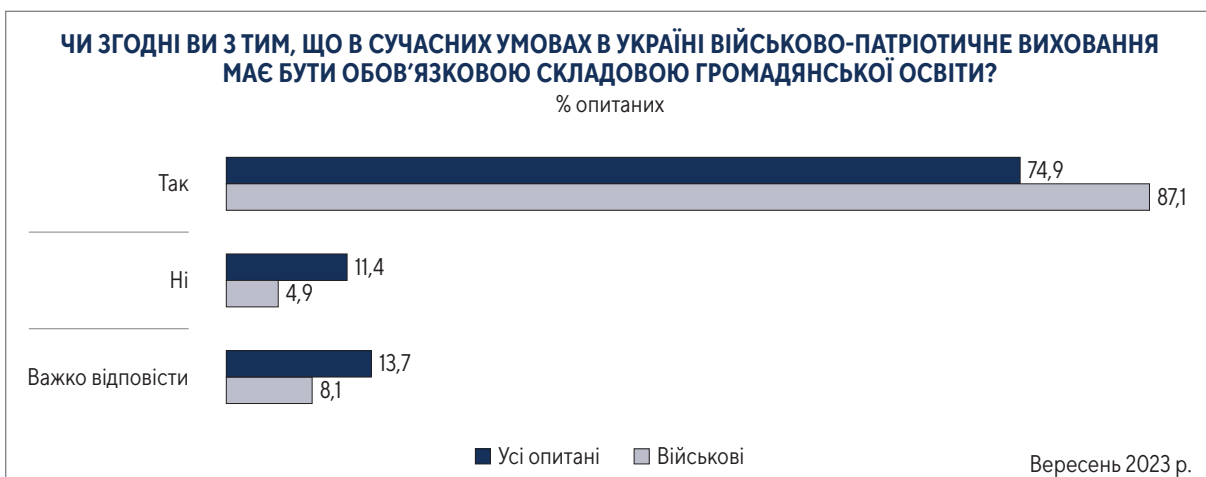

* Кількість опитаних військових – 57 осіб.

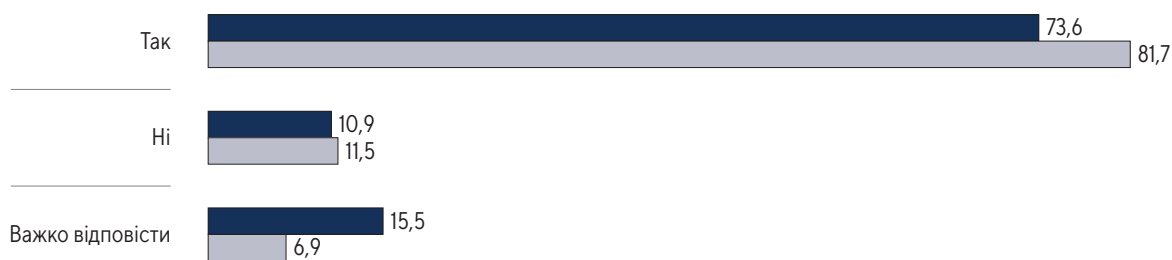
* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

ЧИ ЗГОДНІ ВИ З ТИМ, ЩО ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРОГРАМ, ПРОЄКТІВ ТА ЗАХОДІВ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ МАЮТЬ ЗАЛУЧАТИСЯ ВЕТЕРАНИ ВІЙНИ ПРОТИ РОСІЙСЬКОГО АГРЕСОРА?

% опитаних

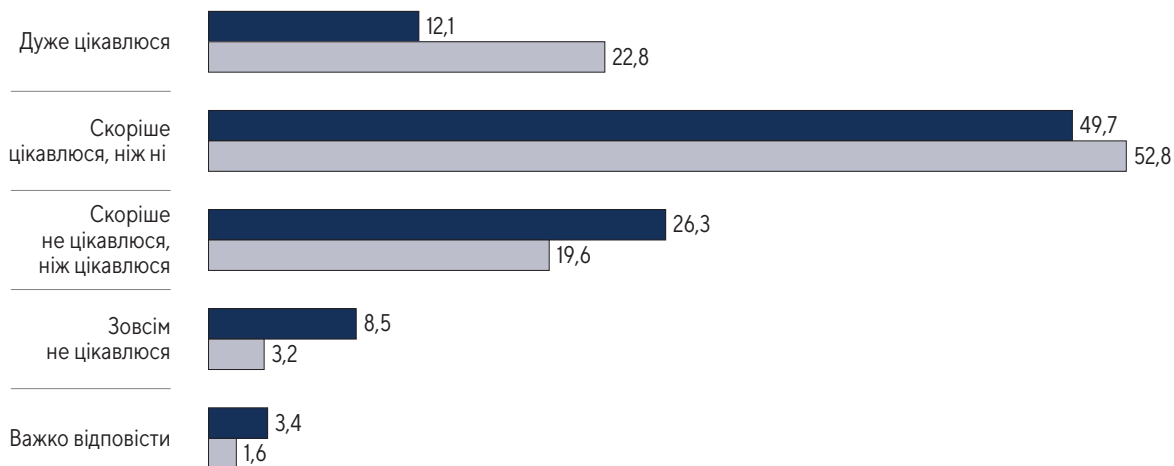

■ Усі опитані ■ Військові

Вересень 2023 р.

НАСКІЛЬКИ ВИ ЦІКАВИТЕСЯ ПОЛІТИКОЮ?

% опитаних

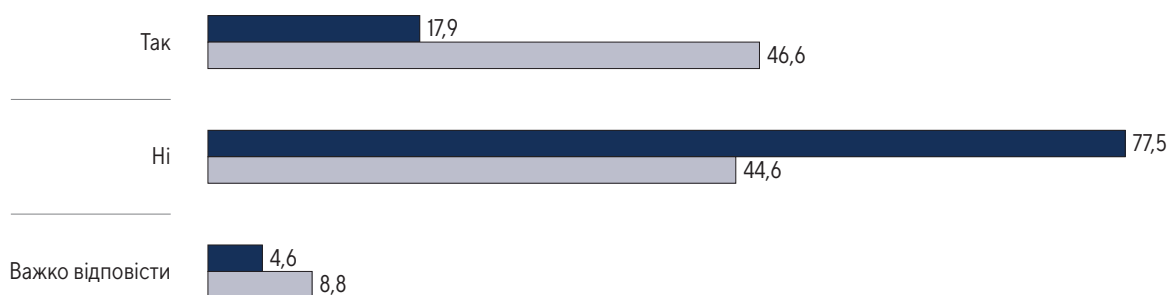

■ Усі опитані ■ Військові

Вересень 2023 р.

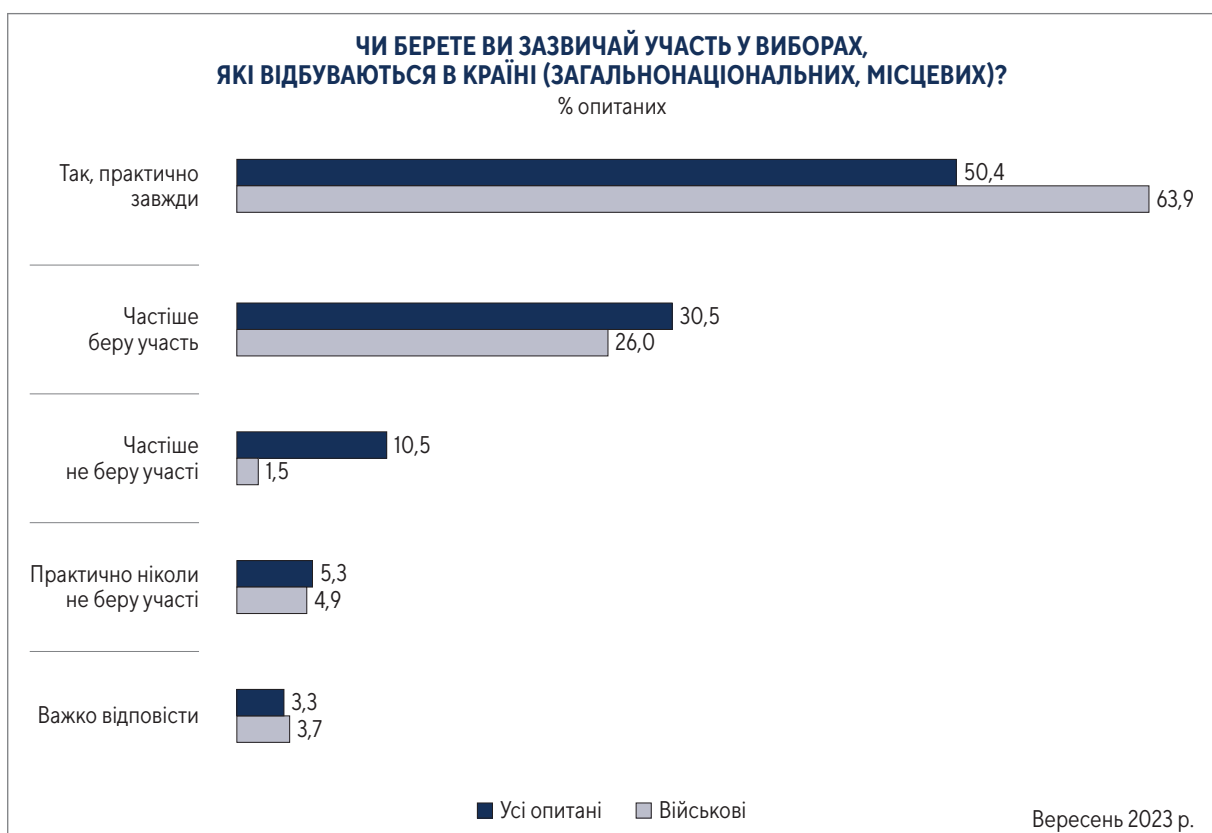
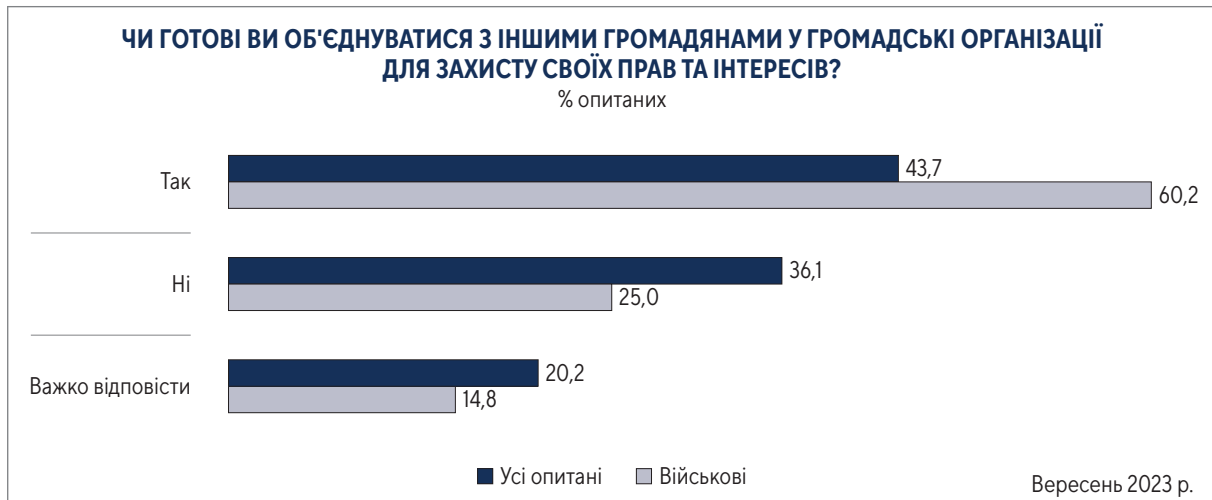
ЧИ ЗАЛУЧЕНІ ВИ ДО АКТИВНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ?

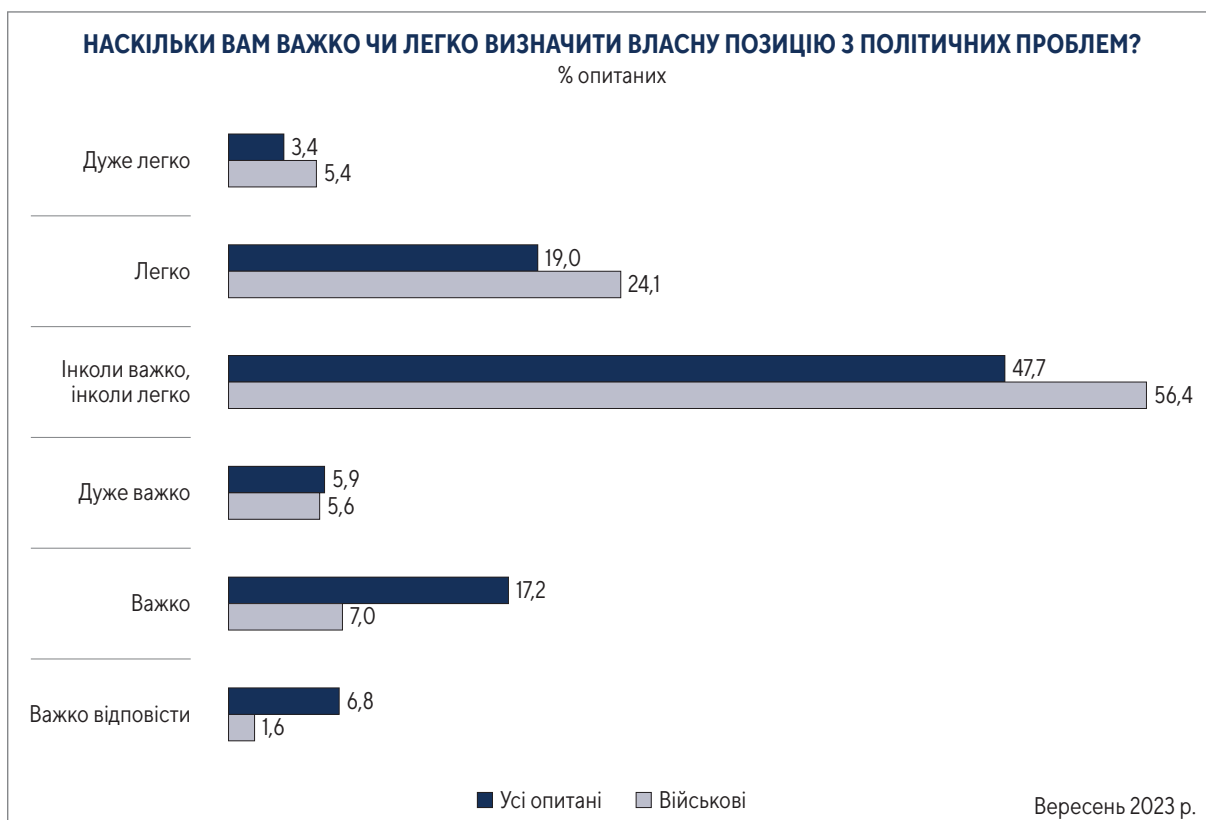
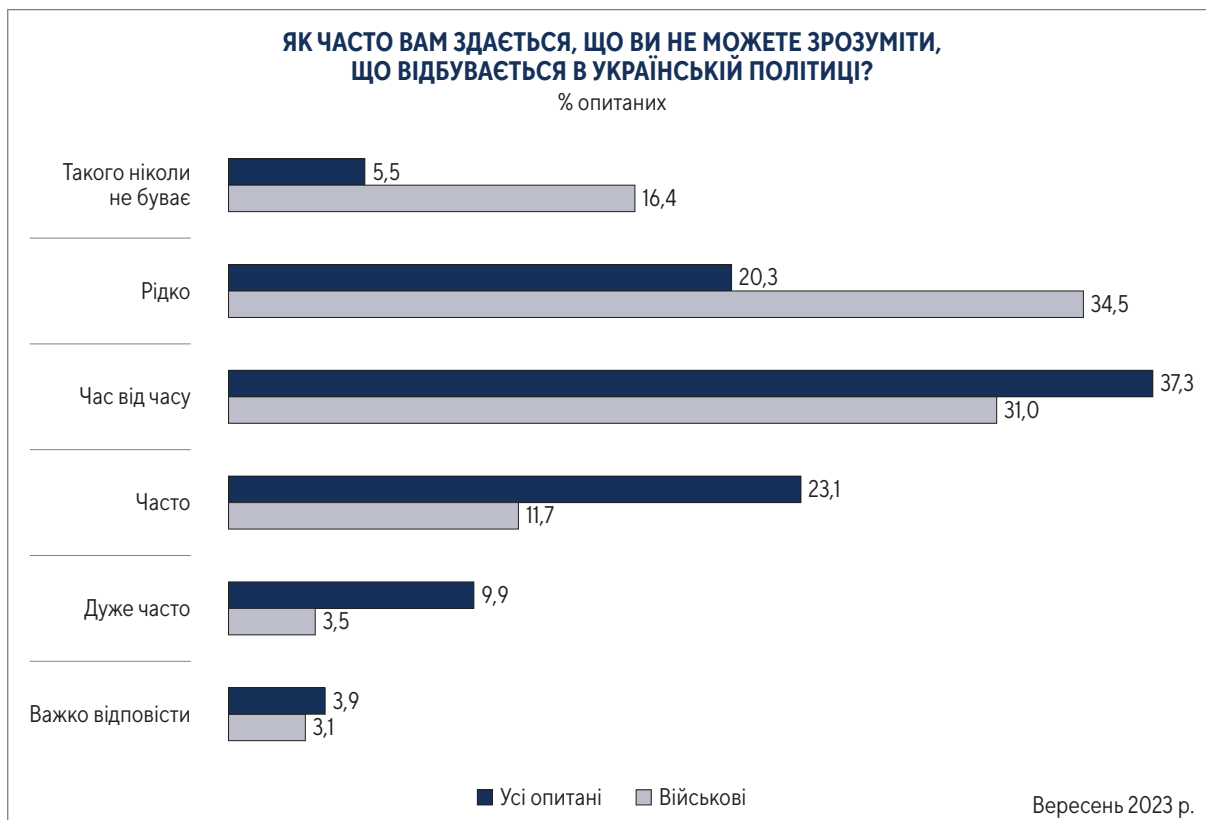
% опитаних

■ Усі опитані ■ Військові

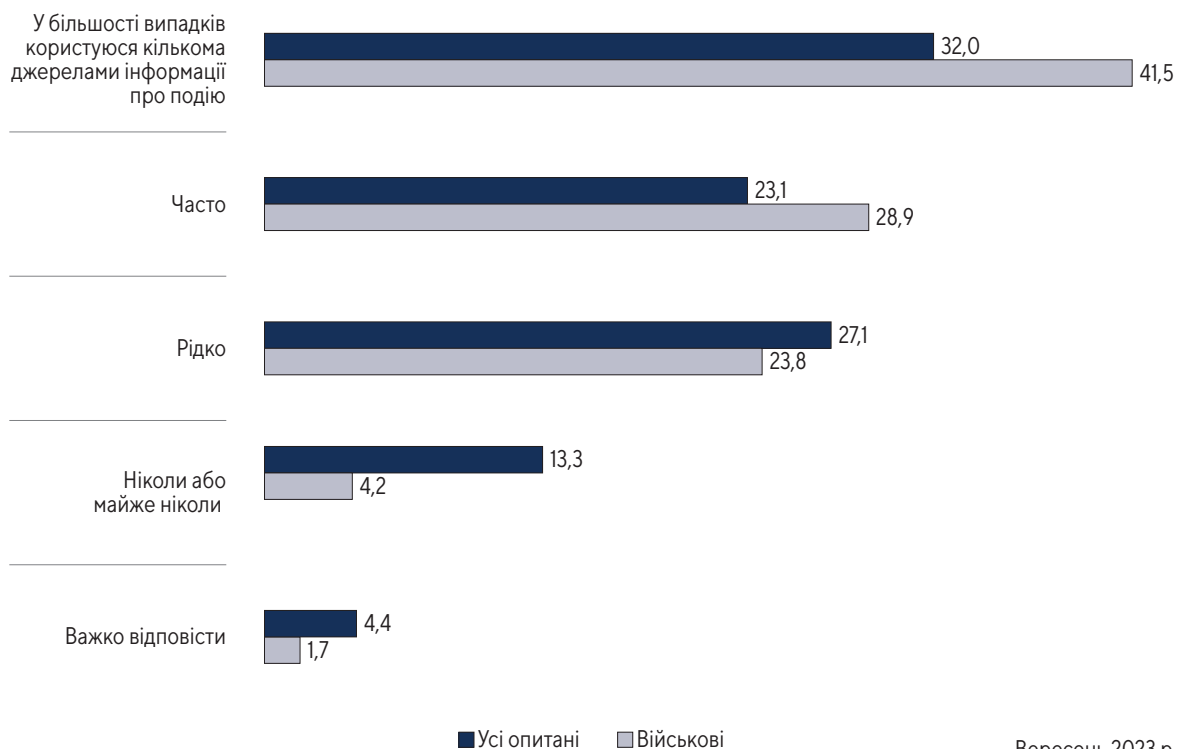
Вересень 2023 р.

ЯК ЧАСТО ВИ НАМАГАЄТЕСЯ ОТРИМАТИ ІНФОРМАЦІЮ ПРО ОДНУ І ТУ САМУ ПОЛІТИЧНУ ПОДІЮ З РІЗНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ СПІВСТАВЛЕННЯ РІЗНИХ ОЦІНОК ЦЬОЇ ПОДІЇ?

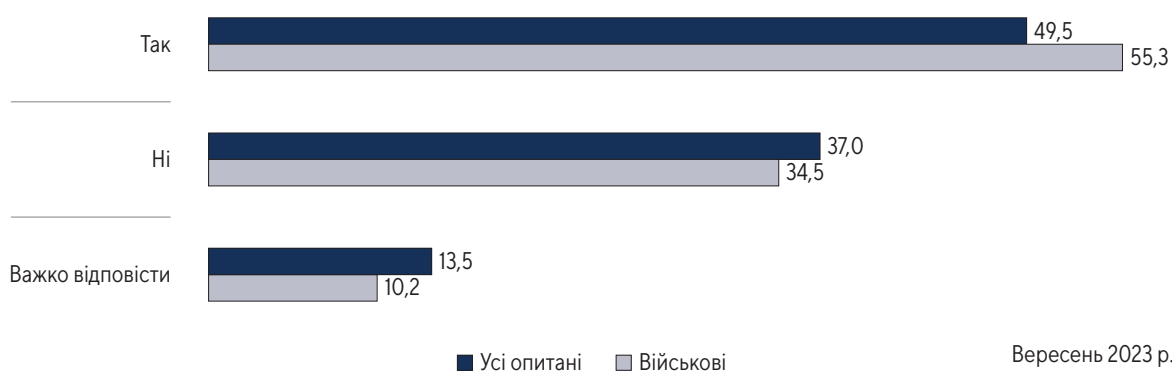
% опитаних

Вересень 2023 р.

ЧИ ХОТІЛИ БИ ВИ КРАЩЕ РОЗБИРАТИСЯ У ПОЛІТИЦІ?

% опитаних

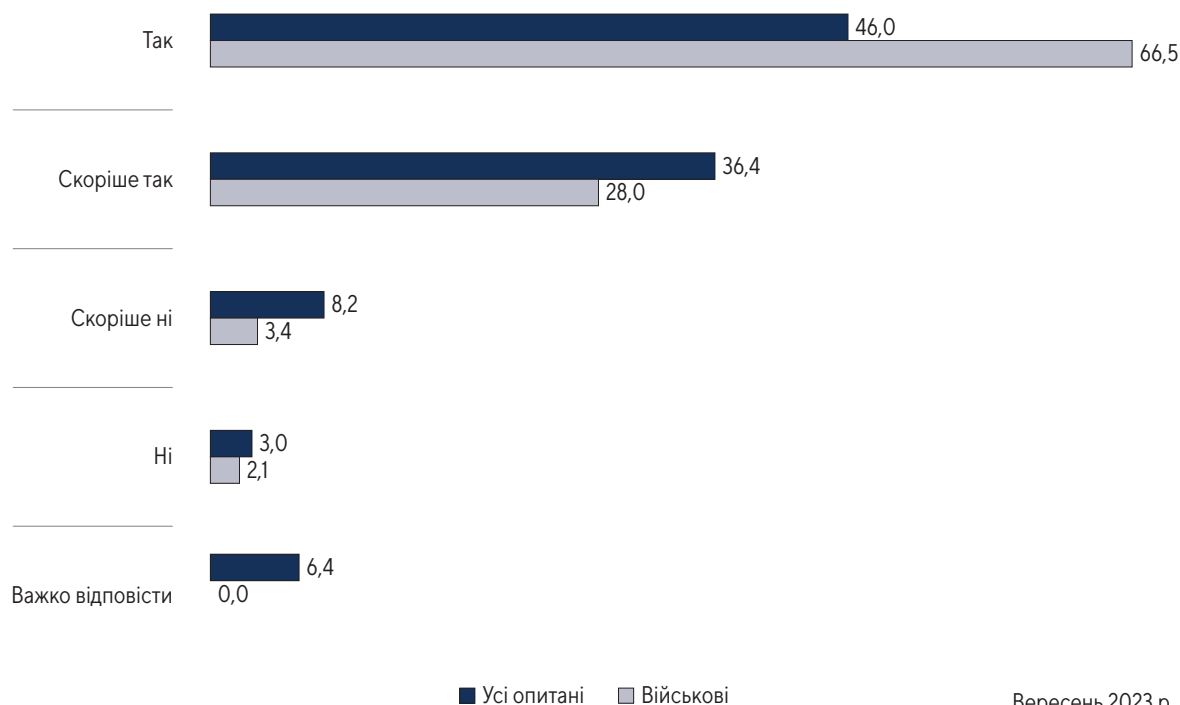

Вересень 2023 р.

ЧИ ПОВИННІ УСІ ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ МАТИ НЕОБХІДНИЙ МІНІМУМ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ СИСТЕМУ І ПОЛІТИКУ В ЦІЛОМУ, ЩОБ ЕФЕКТИВНО КОРИСТУВАТИСЯ СВОЇМИ КОНСТИТУЦІЙНИМИ ПРАВАМИ І СВОБОДАМИ, ТА ГАРАНТОВАНІ ДЕРЖАВОЮ МОЖЛИВОСТІ ОТРИМАННЯ ЦИХ ЗНАНЬ?

% опитаних

ЧИ ГОТОВІ ВИ БРАТИ УЧАСТЬ У БЕЗКОШТОВНИХ ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ГРОМАДЯН?

% опитаних

